Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië

Straver, J.A.M.

Citation
Straver, J. A. M. (2018, February 7). *Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië*. Verloren. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/61144

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/61144

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
http://hdl.handle.net/1887/61144

Author: Straver, J.A.M.
Title: Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië
Issue Date: 2018-02-07

1 Erfgenamen van de Verlichting

We beginnen dit inleidende hoofdstuk met een bespreking van de betekenis van de Verlichting voor het denken over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid in de vroege negentiende eeuw. De volgende paragrafen behandelen achtereenvolgens het publieke debat over koloniaal beleid tijdens de Bataafs-Franse tijd, het beleid ten tijde van koning Willem I en de burgerinitiatieven in Batavia in het decennium voorafgaand aan de grondwetswijziging van het Koninkrijk der Nederlanden in 1848. Dit historisch overzicht vormt de opmaat voor een onderzoek naar de nalatenschap van de Verlichting in de Nederlandse literatuur uit deze periode.

Het onderzoek richt zich op drie historisch-romantische verhalen over de Molukken waarin vaders en dochters een hoofdrol spelen, op enkele negentiende-eeuwse literaire nakomelingen en op de sporen die deze verhalen in postkoloniaal Indonesië hebben achtergelaten. In de laatste paragrafen van dit hoofdstuk schetsen we de stand van het literair-historisch onderzoek, brengen de koloniale literatuur over de Molukken uit de vroege negentiende eeuw in kaart en lichten de opzet van het onderzoek toe.

1.1 De geest van de Verlichting

In het Nederlandse revolutiejaar 1795 gaf de Amsterdamse kunsthandelaar Cornelis Sebille Roos een allegorische prent met de titel 'Verlichting' uit. De prent verbeeldt de Verlichting als een Europese jonge vrouw, naakt, maar decent omsluierd, die vanuit het hemelgewelf het licht van een door haar ontstoken fakkel op de onder haar zwevende wereldbol laat schijnen. De tekenaar toont een deel van de aarde dat hij in tekst identificeert als 'Europa', 'Asia' en 'Ocean': de geest van de Verlichting laat Europa helder oplichten, terwijl Azië en de daaraan grenzende oceaan in het duister zijn gehuld.

De prent stelt de Verlichting voor als een vuur, een licht, een ongrijpbaar fenomeen. Historici zien haar niet als een levensbeschouwelijke stroming met vast omschreven uitgangspunten of axioma's, maar als de bron van een bijzonder veelomvattend en veelvormig historisch proces: een intellectuele, maatschappelijke en culturele transformatie van de westerse samenleving die hoofdzakelijk in de achttiende eeuw zijn beslag

heeft gekregen en van beslissende invloed is geweest op de vorming van de moderne wereld. Historicus Jonathan Israel definieert de Verlichting als

> a partly unitary phenomenon operative on both sides of the Atlantic, and eventually everywhere, consciously committed to the notion of bettering humanity in this world through a fundamental, revolutionary transformation discarding the ideas, habits, and traditions of the past either wholly or partially, this last point being bitterly contested among enlighteners [...]. All Enlightenment by definition is closely linked to revolution.[1]

Hoewel er diepgaande meningsverschillen tussen de vertegenwoordigers van een gematigde en een radicale Verlichting bestonden, stemden zij overeen in hun streven naar vooruitgang van de mensheid op basis van een op de wetenschap gefundeerde filosofie. Daarbij hadden zij niet alleen het oog op Europa, maar ook op de Nieuwe Wereld, Azië en andere delen van de wereld waarover door wetenschappelijke ontdekkingsreizen steeds meer bekend werd.

Een optimistisch perspectief

De filosofen van de Verlichting waren ervan overtuigd dat de tijden waren aangebroken om de betrekkingen tussen de volkeren op een nieuwe leest te schoeien. Markies de Condorcet, filosoof, wiskundige en politicus van de Franse revolutie, schreef *Esquisse d'un Tableau Historique des Progrès de l'Esprit Humain*, een schets van de historische ontwikkeling en vooruitgang van de menselijke geest, die in het derde jaar van de republiek, tussen 22 september 1794 en 22 september 1795, werd gepubliceerd. Daarin sprak hij zich uit tegen elke vorm van onderdrukkende monopoliepolitiek. Het gegeven dat de Fransman Pierre Poivre erin geslaagd was plantmateriaal van de Molukse kruidnagelen te bemachtigen en in de Franse koloniën te cultiveren, luidde voor hem een tijdperk in waarin de vrije handel de ontwikkeling van de mensheid tot ongekende hoogte zou opstuwen. Met het oog hierop pleitte hij voor de uitzending naar Afrika en Azië van een nieuwe generatie burgers die zich geroepen zou voelen de beginselen van de Verlichting uit te dragen:

> De ijver voor de waarheid is ook een hartstocht, en men moet haar uitdragen naar de afgelegen streken [...]. In deze uitgestrekte landen zullen zich talrijke volkeren aandienen die, om zich te beschaven, slechts lijken te wachten tot zij van ons de middelen ertoe ontvangen en onder de Europeanen broeders vinden om hun vrienden en leerlingen te worden [...].[2]

Condorcet was ervan overtuigd dat de volkeren buiten Europa halsreikend uitzagen naar de Verlichting die hen verlossing uit de duisternis zou brengen. Hij zag wel in dat zijn door de Verlichting bezielde kolonisten ook in contact zouden komen met volkeren

1 Israel 2013, p. 7.

2 Condorcet 1794-1795, p. 335: 'Le zèle pour la vérité est aussi une passion, et il doit porter ses efforts vers les contrées éloignées [...]. Ces vastes pays lui offriront ici des peuples nombreux, qui semblent n'attendre, pour se civiliser, que d'en recevoir de nous les moyens, et de trouver des frères dans les Européens, pour devenir leurs amis et leurs disciples [...].'

die minder ontvankelijk voor vooruitgang en verbroedering zouden zijn. Maar hij vertrouwde erop dat de Verlichting van de mensheid een onomkeerbaar proces was en dat volkeren die zich aan de vooruitgang wilden onttrekken, zouden achterblijven en op termijn hierdoor zelfs hun voortbestaan op het spel zouden zetten.

Theorieën van gelijkheid en ongelijkheid

De universele gelijkheid van de menselijke natuur is een van de centrale thema's van de Verlichting. De historicus S. Stuurman omschrijft het in zijn boek *De uitvinding van de mensheid* als volgt:

> De moderne gelijkheid is een van de meest centrale en krachtige ideeën van de Verlichting. De menselijke natuur wordt begrepen als een descriptief en normatief concept. Alle mensen hebben dezelfde basisbehoeften en capaciteiten, en allen kunnen daarom gelijkelijk aanspraak maken op dezelfde elementaire rechten zoals leven, veiligheid, vrijheid en het streven naar geluk ('the pursuit of happiness', zoals de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring het formuleert). Er bestaat derhalve geen 'natuurlijk gezag' van de ene groep mensen over de andere. Gemeten met die maatstaf is een koloniaal imperium net zo onverdedigbaar als de slavernij of de onderschikking van vrouwen aan mannen.[3]

Het denkbeeld van de universele gelijkheid van de menselijke natuur gaf de filosofen van de Verlichting aanleiding tot kritiek op de slavernij en op despotische vormen van kolonialisme. Tegenwoordig wordt hen echter verweten dat zij zich niet fundamenteel tegen het kolonialisme hebben gekeerd, maar juist de filosofische basis hebben gelegd voor hervorming en versterking van de koloniale verhoudingen tussen de Europese naties en de door hen gekoloniseerde volkeren in andere delen van de wereld.[4]

Stuurman verklaart in zijn uiteenzettingen dat de Verlichting twee gezichten heeft:

> Het andere gezicht van de Verlichting wordt vertegenwoordigd door een aantal discours[en] van de moderne ongelijkheid, zoals de theorie van de historische ontwikkelingsstadia, de indeling van de mensheid in rassen, de politieke economie, nieuwe biologische en psychologische discours[en] over het sekseverschil, en tenslotte het denkbeeld van de beschavingsmissie van een verlichte elite.[5]

In het bijzonder de theorieën van de moderne ongelijkheid maakten het mogelijk om het gegeven van de onmiskenbare ongelijkheid tussen de volkeren op de wereld te verklaren en te verzoenen met de universele gelijkheid van de menselijke natuur.

Achttiende-eeuwse filosofen zoals Charles de Montesquieu en Adam Smith meenden op grond van hun land- en volkenkundige kennis dat er sprake was geweest van een

3 Stuurman 2009, p. 313.

4 Voor nader onderzoek van de verwijten dat de Verlichting als 'irremediably Eurocentric' moet worden beschouwd en dat ze heeft bijgedragen aan de legitimering van kolonialisme en imperialisme, zie Carey en Festa 2009, p. 1-33.

5 Stuurman 2009, p. 252-253.

Afb. 1 De Verlichting over Europa en Azië, 1795.

onophoudelijke vooruitgang en vervolmaking van het mensdom.[6] Vanuit een primitief stadium van kleine gemeenschappen van jagers, vissers en verzamelaars zou zich een fase hebben ontwikkeld waarin de historische dynamiek werd bepaald door nomadische herdersvolken. De komst van de landbouw bracht vervolgens de mogelijkheid van een sedentaire levenswijze, van vestiging in dorpen en steden, en op den duur van hoog ontwikkelde samenlevingen. De laatste fase in deze ontwikkeling zou beheerst worden door een explosieve toename van de handel en het handelsverkeer tussen de volkeren die op den duur zou uitlopen op een mondiale samenleving van wereldburgers.

Dit filosofische concept van de menselijke geschiedenis verklaarde de intrigerende verschillen in leefwijze, die door de uitbreiding en intensivering van contacten met niet-

6 Stuurman 2009, p. 278-287. Hierover ook Carey en Trakulhun 2009, p. 246-249. Het concept wordt aangeduid als 'filosofische geschiedenis', naar het Frans *histoire philosophique* of *histoire raisonnée* en het Engels *conjectural* of *rational history*.

Europese volkeren steeds zichtbaarder werden, uit de ongelijktijdigheid waarmee de volkeren de ontwikkelingsfasen van de mensheid doorlopen, en daardoor legitimeerde het de koloniale verhoudingen.

Histoire des deux Indes

In 1770 verscheen de eerste druk van een werk dat in de laatste decennia van de achttiende eeuw een stempel zou zetten op het denken over de betrekkingen tussen de volkeren van Europa, het Oosten en de Nieuwe Wereld: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*.[7] Het bleek een best-seller. In Frankrijk zelf verschenen binnen twintig jaar een vijftigtal edities en tientallen uitgaven van fragmenten en samenvattingen. Het werk werd al spoedig in alle belangrijke Europese talen vertaald en uitgegeven.[8]

De opzet van *Histoire des deux Indes*, met achttien boeken in zes banden, was bijzonder ambitieus. De regie van het project en de redactie van de verschillende bijdragen was in handen van Guillaume-Thomas Raynal. Hij wilde de betrekkingen tussen de Europese volkeren en de beide Indiën in hun volle historische omvang beschrijven en documenteren. Bovendien wilde hij in dit encyclopedische werk de geest van de Verlichting uitdragen. Daartoe zocht hij contact met de kring van de encyclopedisten en in het bijzonder Denis Diderot, die op zijn verzoek als mede-redacteur voor de herziene en vermeerderde editie van 1780 optrad. Diderot leverde talrijke tekstfragmenten aan waarin hij een pleidooi voerde voor omwentelingen die een eind zouden maken aan slavernij, aan despotische vormen van kolonialisme en aan het gevestigd gezag van vorsten, aristocraten en kerken die de onderdrukking van menselijke rechten en vrijheden in stand hielden.

Hoewel *Histoire des deux Indes* de lezers oproept om zich met de slachtoffers van kolonialisme en slavernij te identificeren, neemt het werk geen stelling tegen het kolonialisme op zichzelf. Raynal en Diderot waren ervan overtuigd dat de ontwikkeling van de mensheid gediend was met een uitbreiding en intensivering van de contacten tussen de volkeren. Zij beschouwden de handel als de stuwende kracht in het proces van voortschrijdende beschaving dat hen voor ogen stond. De koloniale verhoudingen zouden in overeenstemming met de beginselen van de Europese Verlichting moeten worden hervormd, en in dit proces zouden de koloniale machten de regie moeten voeren.[9]

Het tweede boek van *Histoire des deux Indes* behandelt de *Établissemens, guerres, politique & commerce des Hollandois dans les Indes Orientales* of, in de Nederlandstalige editie, de *Bezittingen, Oorlogen, Staatkunde en Koophandel der Hollanderen in de Oostindiën*.[10] Raynal en

7 Raynal 1770.

8 Gegevens over de publicatiegeschiedenis van de *Histoire des deux Indes* zijn gebaseerd op de algemene inleiding van de recente kritische editie: Raynal 2010, p. xxvii-lii.

9 Over deze tegenstrijdigheden in *Histoire des deux Indes*, zie Garraway 2009.

10 Raynal 1775-1783, dl. I, p. 159-316. De koloniale betrekkingen van de Nederlanders met de West-Indiën komen aan de orde in het negende boek, over Établissement des Portugais dans le Brésil, de vestiging van de Portugezen in Brazilië, en het twaalfde boek, over Établissemens des Espagnols, des Hollandais & des Danois dans les isles de l'Amérique, de vestigingen van de Spanjaarden, Hollanders en Denen in het Caribisch gebied.

Diderot toonden zich goed geïnformeerd, niet alleen over de geschiedenis van de Compagnie, maar, vooral in de editie van 1780, ook over de actuele problemen waarmee deze te kampen had.[11]

In de visie van Raynal en Diderot brak er met de tochten van de Nederlanders naar Indië een nieuw tijdperk aan. In tegenstelling tot de Portugezen en Spanjaarden die in Oost- en West-Indië een tiranniek schrikbewind hadden gevoerd, zonder scrupules de daar aangetroffen schatten hadden geroofd en waar mogelijk aan de bevolking een vreemde godsdienst hadden opgedrongen, hadden de Nederlanders zich uitsluitend ten doel gesteld om handel te drijven. Het gevolg was dat zij door de oosterse volkeren welwillend werden ontvangen en dat zij erin slaagden om, 'door 's Lands inboorlingen geholpen, die eerst naderhand geleerd hebben hen te vreezen en te haaten',[12] hun oude vijanden uit Oost-Indië te verdrijven.

Omdat de Compagnie het voeren van handel vooropstelde, voerde zij volgens *Histoire des deux Indes* geen oorlogen tegen de oosterse volkeren om hen te onderwerpen, maar alleen om nederzettingen aan de kust te vestigen of om handelscontracten en de naleving daarvan af te dwingen:

> Dit alles strekte, in de daad, niet tot voordeel deezer volken, die 'er zelf een groot gedeelte hunner vryheid door verlooren; doch, van den anderen kant, lieten deeze overheerschers, veel menschlievender dan de veroveraars, welke zy verjaagd hadden, de Indiaanen de vryheid om naar hunne eigene wetten te leeven, en noodzaakten hen niet, hunnen wetten, hunne zeden en hunnen Godsdienst te veranderen.[13]

De Nederlanders hadden met hun monopolistische handelspolitiek geen brute tirannie gebracht, maar ook geen vrijheid. Bijgevolg zouden zij spoedig even gevreesd en gehaat zijn geweest als hun voorgangers.

In de ogen van Raynal en Diderot hadden de Nederlanders de vrijheidslievende en republikeinse geest verzaakt waarmee hun voorouders zich in de tachtigjarige oorlog teweer stelden tegen de Spaanse tirannie. De ongekende ontwikkeling van Nederland als handelsnatie was te danken geweest aan 'verstandige Wetten, eene verwonderlyke Orde, een Regeeringsvorm, door welken de gelykheid onder de menschen wordt be-

11 Dat was niet alleen te danken aan hun netwerk van correspondenten, maar ook aan hun inspanningen om informatie ter plekke te vergaren en met geestverwanten te bespreken. Diderot bracht in de zomer van 1773, op reis naar Rusland, twee maanden in Nederland door en in 1774, op de terugreis, nog eens een half jaar. Raynal reisde in de zomermaanden van 1777 naar Londen, Den Haag en Amsterdam. Zie Gianluigi 1987.

12 Raynal 1775-1783, dl. I, p. 196. Raynal 1780, Tome I, Livre II, Chap. 21, p. 167: 'soutenus des naturels du pays, qui n'avoient pas encore appris à les craindre & à les haïr'.

13 Raynal 1775-1783, dl. I, p. 278-279. Raynal 1780, Tome I, Livre II, Chap. 21, p. 232: 'A la verité, ce n'étoit pas pour l'avantage de ces peuples, qui même y perdoient une grande partie de leur liberté: mais, d'ailleurs, les nouveaux dominateurs, un peu moins barbares que les conquérans qu'ils avoient chassés, laissoient les Indiens se gouverner eux-mêmes, & ne les contraignoient pas à changer leur loix, leurs mœurs & leur religion.' In de Franse tekst worden de Nederlanders niet 'veel menschlievender' genoemd, maar 'enigszins minder barbaars'.

waard, eene voortreflyke Stadsregeering en de Verdraagzaamheid in den Godsdienst'.[14] De republikeinse geest van de Nederlanders zou echter zijn gecorrumpeerd door de ongebreidelde macht die zij over hun handelsimperium uitoefenden en door de daardoor verworven rijkdommen. Het verval van de Hollandse natie had ertoe geleid dat de gewesten van de Republiek der Verenigde Nederlanden in 1747 besloten tot het algemeen erfelijk stadhouderschap van de Oranjes. De constitutie van de Republiek kwam daardoor nagenoeg overeen met die van een verfoeilijke monarchie. Het boek over de Nederlanders in de Oost-Indiën eindigt in de editie van 1780 daarom met een opmerkelijke, door Diderot geschreven, passage waarin hij zich opwerpt als een spreekbuis voor de Nederlandse voorvaderen:

> Naarstige Batavieren, voormaals zo arm, zo dapper en geducht, heden zo ryk en zo zwak, vreest om weder te keeren onder een juk van willekeurige magt, welk gy verbroken hebt en 't geen u nog dreigt. Ik ben het niet die het u zeg; het zyn uwe edelaartige voorouders, die uit hunne grafsteden u toeroepen. [...] Batavieren, het lot van ieder handeldryvende Natie is, ryk, lafhartig en bedorven van zeden te zyn, en vervolgens onder het juk gebragt te worden. Vraagt u zelven, in welken van die standen gy u bevindt.[15]

Met deze provocerende oproep koos Diderot in de politieke strijd die gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw in Nederland woedde, partij voor de hervormingsgezinde patriotten en tegen de prinsgezinden die de koloniale status quo wilden handhaven.

1.2 Patriotten en koloniaal beleid

In Nederland keek het publiek gretig uit naar *Histoire des deux Indes*. Een vertaling verscheen van 1775 tot 1783 in tien banden onder de titel *Wijsgeerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeaanen, in de beide Indiën*.[16] In 1784 verscheen bovendien een Nederlandstalige bloemlezing.[17]

In de ogen van de Nederlandse Patriotten was de Verenigde Oost-Indische Compagnie al decennia lang onderhevig aan verval en bederf. In alle geledingen van de Compagnie zou een zucht tot zelfverrijking heersen waarvan baantjesjagerij, nepotisme, wanbeheer, fraude en corruptie de onvermijdelijke gevolgen waren. Om het onheil te keren pleitten zij aanvankelijk voor een strakkere regeling van rechten en bevoegdheden van

14 Raynal 1775-1783, dl. I, p. 176. Raynal 1780, I, p. 157: 'des lois sages, un ordre admirable, une constitution qui conservoit l'égalité parmi les hommes, une excellente police, la tolérance'.

15 Raynal 1775-1783, dl. VIII, p. 128, 131. Raynal 1780, I, p. 258, 260: 'Industrieux Bataves, autrefois si pauvres, si braves & si redoutés, aujourd'hui si opulens & si foibles, craignez de retomber sous le joug d'un pouvoir arbitraire que vous avez brisé & que vous menace encore. Ce n'est pas moi qui vous le dis; ce sont vos généreux ancêtres qui vous crient du fond de leur tombeaux. [...] Bataves, la destinée de toute nation commerçante est d'être riche, lâche, corrompue & subjuguée. Demandez-vous où vous en êtes?'

16 Raynal 1775-1783. De eerste zeven banden behelzen de negentien boeken van de editie van 1774, de laatste drie de toegevoegde en herziene passages uit de editie van 1780.

17 Raynal 1784.

de bestuurders en voor uitbreiding en verscherping van het toezicht. Allengs ontwikkelden de meer radicale patriotten echter verdergaande ideeën om de Compagnie en het stelsel van gedwongen leveranties op te heffen, de handel vrij te geven, de slavernij af te schaffen en burgerrechten in de overzeese bezittingen te waarborgen.[18]

Het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog in 1780 maakte de Engelse overmacht op zee pijnlijk zichtbaar.[19] Voor de Patriotten was het aanleiding om in actie te komen tegen het *ancien régime* van stadhouder en zittende regenten, eigen exercitiegenootschappen op te richten en prinsgezinde bestuurders te vervangen. De oorlog bracht de Compagnie intussen financieel aan de rand van de afgrond: zij was niet bij machte het onvoorziene verlies van schepen en ladingen op te vangen. Om de noodzakelijke steun van de Staten-Generaal te krijgen moest de Compagnie tegen heug en meug toezicht en controle op haar reilen en zeilen toelaten. In 1786 legde zij zich erbij neer dat aan de bestaande departementen van de Kamer van Amsterdam een vijfde Departement tot de Indische zaken, met patriottisch-gezinde bewindhebbers, werd toegevoegd. Dit departement kon echter geen beleidswijzigingen van belang doorvoeren omdat de Patriotten de door hen bevochten posities in 1787 verloren na een inval van Pruisische troepen die een Orangistische contra-revolutie inluidde.

In 1790 stelde de prinsgezinde Staten-Generaal een hervormingsgezinde commissie van 'Gecommitteerden tot de zaken der Oost-Indische Compagnie' in en een jaar later werd een 'commissie-generaal' naar de Kaap en Indië gezonden om onderzoek naar wantoestanden te doen en daaraan door hervormingen een einde te maken. Daarvan kwam in Batavia echter maar weinig terecht.

In januari 1795 vond in Nederland onder het motto van vrijheid, gelijkheid en broederschap de Bataafse Omwenteling plaats. Daarmee begon de periode die historici tegenwoordig aanduiden als de Bataafs-Franse tijd.[20] De door de patriotten voorbereide Bataafse revolutie vond doorgang onder protectie van Franse troepen. Op 1 mei 1798 kwam de grondwettelijke *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* tot stand. Hoewel de Bataafse Republiek een autonome staat was, had zij zich zo nauw met Frankrijk geallieerd dat zij als Franse vazalstaat verwikkeld raakte in de oorlogen tussen het revolutionaire Frankrijk en Groot-Britannië.

De vestiging van de Bataafse republiek gaf patriotten de kans om hun kritiek op het functioneren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie om te zetten in een koloniaal beleid dat op verlichte beginselen was gebaseerd. Op 24 december 1795 besloot de Staten-Generaal om de Compagnie te nationaliseren: de zittende bewindhebbers werden per 1 maart 1796 vervangen door een 'Comité tot de Zaken van de Oost-Indische Handel en Bezittingen'. Het octrooi werd gehandhaafd en na de aanvaarding van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk in 1798 verlengd om lopende zaken af te ronden. Toen dit laatste octrooi op 31 december 1799 afliep, werd het comité vervangen door een 'Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissementen'. De staat had nu de plaats van de aan-

18 Schutte 1974, p. 23-40.
19 Over het einde van de Verenigde Oostindische Compagnie, zie Vlekke 1947, p. 262-290; Schutte 1974; Gaastra 2009, p. 175-179.
20 Grijzenhout, Van Sas en Velema 2013, p. 17.

deelhouders en bewindhebbers van het *ancien régime* ingenomen, maar het leidde niet tot een revolutionaire verandering van koloniaal beleid.

Dirk van Hogendorp, voormalig opperkoopman en gezaghebber van Java's Oosthoek, publiceerde omstreeks het aantreden van de Raad een *Bericht van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve* waarin hij betoogde dat

> het systema, waar naar tot nog toe de handel op de Oost-indiën gedreven en de bezittingen aldaar beheerd zijn, in de tegenwoordige tijdsomstandigheden niet meer goed is, en in zich zelven de zaaden van verderf en ondergang onthoudt;
> dat de uitsluitende handel op zichzelven nadeelig is, en daar bij noodzaakelijk de bezittingen, als colonien beschouwd, te gronde doet gaan;
> dat onder eene andere beheering diezelfde bezittingen zullen bloeijen; en oneindig veel grootere voordeelen opleeveren dan ooit te vooren.[21]

Van Hogendorp hoopte op een omwenteling in het koloniaal beleid waarin hij zelf een vooraanstaande rol zou kunnen spelen. De Raad was echter niet bereid de handel en de vaart volledig vrij te geven en daardoor de opbrengsten van de overzeese bezittingen in de waagschaal te stellen: zij handhaafde de bestaande monopolies en de daarbij horende staatsbemoeienis.

De historicus G.J. Schutte komt in zijn onderzoek van de denkbeelden en het optreden van de patriotten in deze jaren dan ook tot de conclusie dat de meer radicale denkbeelden van de Verlichting slechts van geringe invloed op het koloniale beleid in Nederland zijn geweest:

> De staat nam de plaats in van de aandeelhouders, maar verder ging men niet omdat men de koloniën als wingewesten bleef zien: de mercantilistische stapelmarktconceptie behield een allesbeheersende invloed. [...] Deze 'koloniale' visie stelde bovendien grenzen aan de mogelijkheden van toepassing der burgervrijheden: de on-europese verhoudingen en het winststreven stonden invrijheidsstelling der slaven en gelijkberechtiging van de inlandse bevolking niet toe. Voor beleving van de in theorie erkende gelijkheid waren zij naar het oordeel van die Patriotten die hen uit ervaring kenden, nog niet rijp.[22]

Overigens was de Bataafsche Republiek in deze jaren niet in staat om in de bezittingen overzee welke beleidsverandering ook door te voeren: vanwege haar betrokkenheid bij de oorlog tussen Groot-Brittannië en de Franse Republiek waren de verbindingen tussen de Republiek en Batavia nagenoeg verbroken. In 1795 en 1796 namen de Britten het beheer van de Nederlandse koloniën over op Kaap de Goede Hoop, in Voor-Indië, op Ceylon en op de Molukken. Ze konden zich daarbij beroepen op brieven van de naar Engeland gevluchte stadhouder Willem V, die de koloniale gezagsdragers opriep het bestuur aan de Britten over te dragen om te voorkomen dat ze in Franse handen zouden

21 Van Hogendorp 1800, p. 193. Van Hogendorp voorzag het *Bericht* van een motto uit het tweede boek van *Histoire des deux Indes* waarin de Nederlanders worden gemaand om te anticiperen op de problemen die in het verschiet liggen.

22 Schutte 1974, p. 214.

vallen. De Compagnie behield slechts haar vestigingen in het westelijk deel van Indonesië, op Timor en op Deshima (Japan). Volgens de overeenkomsten in de Vrede van Amiens (1802) kwamen de Kaapkolonie en de Molukken terug onder Nederlands bewind, maar kort daarna brak de oorlog tussen de Britten en de Fransen opnieuw uit. Toen de Britten Java dreigden over te nemen, stuurde koning Lodewijk Napoleon in 1807 generaal H.W. Daendels als gouverneur-generaal naar Indië met als belangrijkste opdracht het eiland in staat van verdediging te brengen, maar in 1810 werd hij door de keizer teruggeroepen naar Europa. De Molukken kwamen opnieuw onder Engels bewind, en vervolgens ook Java, dat van 1811 tot 1816 werd bestuurd door de ambitieuze luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles.[23]

1.3 Tussenspel van verlicht bestuur

De teruggave van de koloniën werd in augustus 1814, in het Verdrag van Londen, geregeld. Daarbij werd bepaald dat de Kaapkolonie in Britse handen bleef, evenals de stad Negapatnam op de kust van Coromandel en het eiland Ceylon die de Compagnie eerder al had verloren. In 1824 werd in een volgend Verdrag van Londen bepaald dat de Britten hun aanspraken op delen van Sumatra opgaven in ruil voor de Maleisische vestigingen van de Compagnie. Afgezien van het door beide partijen als zelfstandig rijk gerespecteerde Atjeh werd geheel Sumatra aangemerkt als een kolonie van Nederland.[24]

Java en de buitengewesten golden nu als een kroonkolonie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en de inwoners waren onderdanen van koning Willem I geworden. Het koloniaal beleid lag in handen van de koning en de door hem benoemde minister, overeenkomstig artikel 36 van de grondwet van 1814: 'De souvereine vorst heeft bij uitsluiting het opperbestuur over de koloniën en bezittingen van den staat in andere werelddelen.'

Gezagsovername

Voor de overname van het bestuur over Java en de buitengewesten stelde de koning een commissie-generaal van drie leden samen: de jurist C.Th. Elout, de bestuursambtenaar en beoogde gouverneur-generaal G.A.G.Ph. baron van der Capellen en de schout-bijnacht A.A. Buyskes. De commissie kreeg een regeringsreglement voor het koloniaal bestuur en schriftelijke instructies van de koning mee.[25]

Het reglement bouwde voort op vernieuwingen die Daendels en Raffles al hadden ingevoerd: een centralistische bestuurlijke organisatie en een door de bevolking op te brengen 'landrente'.[26] Tegelijk had het in belangrijke opzichten een verlicht karakter.

23 Van Fraassen 2008, p. 54-84.
24 Van Fraassen 2008, p. 132-156.
25 Van Fraassen 2008, p. 157-192.
26 Het begrip 'landrente' is ontleend aan het Engels *landrent* (landhuur). Het stelsel was gebaseerd op de gedachte dat het koloniaal grondgebied eigendom van het gouvernement is en dat de bevolking voor het gebruik ervan een vergoeding, in geld of in natura, aan het gouvernement verschuldigd is.

Het gouvernement zou de belangen van Nederland voorop moeten stellen, maar tegelijk ook de welvaart en het welzijn van de inlandse volken in het oog moeten houden. De ambtenaren werden verzekerd van een redelijk inkomen en het werd hen uitdrukkelijk verboden om particuliere belangen na te jagen. De vaart en de handel werden vrijgegeven voor de gehele archipel, zij het met uitzondering van de Molukken, waar het monopolie op kruidnagel en nootmuskaat gehandhaafd bleef. Antropoloog en historicus Ch.F. van Fraassen karakteriseert het reglement als 'een blauwdruk voor een onder supervisie van de koning en zijn minister centraal vanuit Batavia bestuurde koloniale ambtenarenstaat'.[27]

De commissie-generaal vertrok op 29 oktober 1815 naar Batavia met een marineeskader waarmee ook troepen werden overgebracht. De overdracht van Java en onderhorigheden vond plaats in augustus 1816. In de volgende maanden volgden Makassar (Celebes), Banka en Palembang (oostkust van Sumatra) en Bandjarmasin (Borneo). De overdracht op Ambon, Banda en Ternate vond plaats in maart en april 1817. Tenslotte werd het bestuur overgenomen in Voor-Indië, in september 1818 te Malakka en in mei 1819 te Padang (westkust van Sumatra).

Bestuursambtenaren en militairen stonden nu voor de taak om het Nederlands gezag te herstellen en een koloniaal bestuur van nieuwe snit ingang te doen vinden. Het proces verliep niet zonder slag of stoot. Op de Molukken barstte kort na de bestuursoverdracht een opstand uit die van mei tot november 1817 zou duren. In juni 1819 ontketende de sultan van Palembang een opstand die pas na een tweede militaire expeditie in juni 1821 werd neergeslagen. Met militaire expedities in 1824 en 1825 werd de opstandige sultan van Boni op Zuid-Celebes gedwongen zich aan het gouvernement te onderwerpen.

Menslievende intenties

Onder gouverneur-generaal Van der Capellen koesterde het gouvernement door Verlichtingsidealen geïnspireerde menslievende intenties: het wilde het welzijn van de bevolking dienen en een einde maken aan wantoestanden en machtsmisbruik.[28] Bestuursambtenaren en militairen hadden tot op de meest afgelegen buitenposten tot taak om de onveiligheid ten gevolge van slavenhandel, zeeroverij, banditisme, koppensnellerij en kleinschalige oorlogen te bestrijden, door diplomatie en waar nodig door militair optreden. Alle bevolkingsgroepen en alle lagen van de bevolking dienden een mate van rechtszekerheid te genieten en te worden beschermd tegen uitbuiting en afpersing door handelaren, hoofden of vorsten.

Van der Capellen had hoge verwachtingen van het landbouwbeleid. Door het stelsel van de landrente verder door te voeren zou elke boer op Java een kleine ondernemer worden, de kans krijgen zijn eigen welvaart te vergroten en daardoor op termijn bijdragen aan de economische bloei van Indië. In de praktijk bleven de boeren echter afhan-

27 Van Fraassen 2008, p. 162.
28 Vlekke 1947, p. 291-325; Van Fraassen 2008, p. 305-322.

Afb. 2 J. Paelinck, *Portret van Willem I, Koning der Nederlanden*, wijzend op een kaart van Java, 1819.

kelijk van hun eigen hoofden, omdat de aan het gouvernement verschuldigde landrente per dorp werd berekend en geheven.

De commissie-generaal had op aandringen van Elout de mogelijkheid opengelaten om de landbouw aan te moedigen door woeste gronden ter ontginning ter beschikking te stellen aan Europese landbouwondernemingen. Van der Capellen was daarvan een tegenstander: hij voorzag dat het lot van de bevolking in dienst van dergelijke grootschalige landerijen zou verslechteren. Hij beijverde zich om het ontstaan van particuliere landerijen tegen te werken en vaardigde in 1823 een verordening uit om de verhuur van land aan landbouwondernemingen door Javaanse hoofden ongedaan te maken. Daarmee maakte hij zich niet geliefd in kringen van Europese en inheemse belanghebbenden.[29]

Een andere heikele zaak was het voortbestaan van het specerijmonopolie. Bij de gezagsovername in 1817 stond de vraag of het monopolie moest worden gehandhaafd al op de agenda, maar een onderzoek kwam er vanwege de opstand pas in 1821. De on-

29 Van Fraassen 2008, p. 305-310.

derzoekers constateerden dat de bevolking van de Ambonse eilanden ten gevolge van het monopolie in bittere armoede leefde, en adviseerden de handel in specerijen vrij te geven. Van der Capellen besloot zich ter plekke een oordeel te vormen en reisde in 1824 met een zware delegatie van bestuursambtenaren naar Ambon. Hij kwam met de onderzoekers en de gouverneur van Ambon tot de conclusie dat het monopoliestelsel opgeheven zou moeten worden, 'niet alleen in het belang der bevolking welke daaronder sedert twee eeuwen bitter is gedrukt geworden, maar ook in het wezenlijk en duurzaam belang van den Lande'. Het zou niet alleen doelmatiger, maar ook rechtvaardiger zijn om het monopolie te vervangen door 'een stelzel van vrijen handel en vrije kultuur, gegrond op regelmatige belastingen tot goedmaking der onkosten van een behoorlijk politiek en financieel bestuur'.[30]

Op 15 april 1824, nog tijdens zijn bezoek, deed Van der Capellen een publieke verklaring, in het Maleis en het Nederlands, uitgaan waarin hij aan 'de volkeren van Amboina' meedeelde dat hij getroffen was door hun beklagenswaardige lot; dat hij besloten had dat de voor de kruidnagelen te betalen prijs zou worden verhoogd, dat de bevolking betere betaling voor hun diensten zou ontvangen, dat de verplichte herendiensten zouden worden verlicht, dat de hongitochten zouden worden afgeschaft, dat de rechtszekerheid voor de bevolking zou worden vastgelegd en gewaarborgd in een nieuw bestuursreglement. Van Fraassen karakteriseert de inhoud en toon van deze publicatie als 'een aanspraak tot de bevolking, die door Multatuli geschreven zou kunnen zijn'.[31] Elout, die intussen minister voor Nationale Nijverheid en Koloniën was geworden, vond het vertoon van menslievendheid bedenkelijk. Hij adviseerde de koning te verordenen dat

> uit de wettelijke verordeningen en publikatiën, zoo van de Indische Regering zelf als van hare ondergeschikten, zullen worden weggelaten alle verklaringen van algemeene regten of beginselen, afkeuringen van bestaande grieven, beloften van eene betere toekomst en andere hartstogtelijke toespraken aan de Inlanders, waardoor zonder eenig nut de aandacht op verandering wordt gevestigd en tegenstrijdige belangen worden wakker gemaakt.[32]

Van der Capellen overtuigde de Raad van Indië dat opheffing van het kruidnagelmonopolie wenselijk en noodzakelijk was. Elout en de koning stemden echter niet met het beleidsvoornemen in. Een door Elout opgesteld advies gaf de koning aanleiding om in alle duidelijkheid te verklaren dat de invoering van vrije handel en cultuur geen doel in zichzelf was. Ook zou 'verligting en ontwikkeling der Inlandsche bevolking' in de buitengewesten niet het eerste doel van het koloniaal beleid mogen zijn:

30 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*. 1824-04-15 1: *Verbaal handelingen en besluiten gouverneur-generaal (Van der Capellen) tijdens zijn reis door de Grote Oost*. 15 april 1824 no. 1, Ambon.

31 Van Fraassen 2008, p. 312. In *Oost-Indische Spiegel* merkt literatuurhistoricus Nieuwenhuys op dat Multatuli zijn lezers in *Max Havelaar* aanspoort om Van der Capellens publicatie te lezen en dat het stuk een inspiratiebron voor Havelaars toespraak tot de hoofden van Lebak kan zijn geweest. Nieuwenhuys 1978, p. 83-84.

32 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*. 1825-12-06: Minister van Marine en Koloniën (Elout) aan de koning (Willem I), 's-Gravenhage, 6 december 1825.

> Zijne Majesteit vermeent echter in tegendeel, ofschoon hulde doende aan de milde en menschlievende inzigten van het Indisch bestuur, dat het bezit der Koloniën in het algemeen, en dat der buiten etablissementen in het bijzonder, alleen en uitsluitend moet worden beschouwd uit het oogpunt van de voordeelen welke hetzelve, behoudens de welvaart der ingezetenen, aan het moederland en deszelfs handel en nijverheid vermag aan te brengen [...].[33]

De vraag hoe zoveel mogelijk specerijen met de minste kosten op de Nederlandse markt konden worden gebracht, zou dus voorop moeten staan. De koning zag daarin een belangrijke rol weggelegd voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij die hij zojuist, op 9 maart 1824, had opgericht. Hij opperde dat

> het ook overweging zoude verdienen of niet het afhalen der specerijen aan de Handel Maatschappij zoude kunnen worden opgedragen en, met uitzondering van het eigenlijk gezag, alle bemoeijenissen op de eilanden met betrekking tot de specerijen aan haar overgelaten [...].[34]

Van der Capellen keerde in 1826 terug naar Nederland. De door hem verwachte economische opbloei van Indië was uitgebleven, de heffing van de landrente leverde te weinig op om de bestuurskosten te dekken en er waren structurele financiële tekorten op de begroting van Indië ontstaan. Hij kwam niet meer in aanmerking voor hoge publieke functies.

Ommekeer in het beleid

De opvolger van Van der Capellen, commissaris-generaal L.P.J. du Bus de Gisignies, kreeg van de koning het consigne om de financiën op orde te brengen en op de bestuurskosten te bezuinigen. Deze opgave werd ernstig bemoeilijkt door de Java-oorlog die van 1825 tot 1830 woedde en grote uitgaven met zich meebracht. Du Bus de Gisignies verminderde het aantal bestuursposten en bestuursambtenaren, vooral op de eilanden buiten Java waar de uitgaven over het geheel genomen veel hoger waren dan de opbrengsten. Zijn opvolger, gouverneur-generaal J. van den Bosch, die in 1830 aantrad, ging nog een stap verder: bestuursambtenaren in 'buitenbezittingen' kregen te verstaan dat zij zich zo veel mogelijk dienden te onthouden van bemoeienis met binnenlandse aangelegenheden. De regering in Batavia was van oordeel dat het direct bestuur slechts tot nodeloze moeilijkheden en improductieve uitgaven leidde.[35]

In tegenstelling tot Van der Capellen was Du Bus de Gisignies een voorstander van particuliere landbouwondernemingen. De idealen van een verlicht bestuur kwamen nog verder in het gedrang toen gouverneur-generaal Van den Bosch in 1830 het Cultuurstelsel op Java introduceerde.[36] Het Cultuurstelsel was gebaseerd op beginselen van verplichte teelt en levering, die in het verleden van toepassing waren geweest op de

33 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*. 1826-01-01: Vice-president van Raad van State (Mollerus) aan minister van Marine en Koloniën (Elout), 's-Gravenhage, 1 januari 1826.

34 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*. 1826-01-01: Vice-president van Raad van State (Mollerus) aan minister van Marine en Koloniën (Elout), 's-Gravenhage, 1 januari 1826.

35 Veth 1856, Tweede deel, p. 475-476.

36 Vlekke 1947, p. 326-353.

productie van Molukse specerijen. Het gouvernement verplichtte de bevolking om op twintig procent van de beschikbare grond gewassen voor de Europese markt zoals koffie, indigo, thee en suiker te verbouwen en aan de Nederlandsche Handel-Maatschappij te leveren. De tegen zeer geringe kosten verkregen producten werden vervolgens op de Nederlandse markt verkocht met winsten die aan de staatskas ten goede kwamen.

De pogingen van Van der Capellen om vorm te geven aan een verlicht koloniaal bestuur waren spaak gelopen. Historicus J. van Goor constateert dat de liberale hervormingen onder Daendels, Raffles en Van der Capellen slechts een kort tussenspel vormden tussen de perioden van intensieve bemoeienis met de economie van achtereenvolgens de Compagnie en het gouvernement.[37] Hoewel het Cultuurstelsel misbruiken uitlokte en, na de grondwetsherziening van 1848, aanleiding gaf tot veelvuldig parlementair debat, begon de geleidelijke afschaffing ervan pas zo'n twintig jaar later. Een volledige liberalisering van de economie kwam pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw tot stand.[38]

1.4 Apostelen van de Verlichting

Hoewel de ruimte voor verlicht bestuur duchtig was ingeperkt, bleef de Verlichting in Indië op andere terreinen van het maatschappelijk leven van betekenis. De idealen van de Verlichting fungeerden als sociaal en moreel kompas voor idealistische gestemde bestuursambtenaren en voor weldenkende burgers.

In 1868 verscheen in Leipzig een Duitse vertaling van de verhalenbundel *Uit het Indische leven* van W.R. baron van Hoëvell.[39] In een brief aan de vertaler die ter inleiding op de bundel werd afgedrukt en waarvan de Nederlandse tekst werd opgenomen in de boekaankondiging in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, blikte Van Hoëvell terug op zijn verblijf in Indië. Hij memoreerde dat er bij zijn aankomst in 1837 slechts Engelstalige bronnen beschikbaar waren waaruit hij kennis van het land kon opdoen. In het volgende decennium kwam evenwel een wetenschappelijke en letterkundige beweging tot bloei:

> De eerste sporen der beterschap in dit opzicht leverde Indië zelf. Het voegt mij niet aan te wijzen, welk aandeel ik zelf aan die beweging gehad heb; maar zeker is het dat toen ik in 1848 Indië verliet, zoowel op zuiver wetenschappelijk als op letterkundig gebied, mannen van groote verdiensten aan het werk waren, die door de vruchten van hunnen geest, zoowel in afzonderlijke werken als in periodieke geschriften, de kennis van den Indischen Archipel met reuzenschreden hebben verbreid.[40]

37 Van Goor 2004, p. 98.

38 Dalhuisen, Van Selm en Steegh 2006, p. 58.

39 Van Hoëvell 1868. De vertaling verscheen als eerste deel van een reeks *Indische Bibliothek* en was van de hand van Wilhelm Berg, pseudoniem van Lina Schneider. Zij publiceerde als deel 2 tot 5 in de reeks ook een vertaling van J. ten Brinks *Oost-Indische dames en heeren*, en kort daarna ook van *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* van W.A. van Rees.

40 'Boekaankondiging: Aus dem Indischen Leben'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 1868, p. 236.

Van Hoëvell had zelf een bijzonder groot aandeel in deze beweging: hij was de oprichter en hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* en bouwde het in de jaren 1838 tot 1848 uit tot een podium voor letterkundige en wetenschappelijke bijdragen over Indië. Hij wist medewerkers aan het tijdschrift te binden die stukken over een grote verscheidenheid aan onderwerpen leverden: geschiedenis en oudheidkunde, taal- en letterkunde, land- en volkenkunde, natuurlijke historie en natuurkunde, landbouw en nijverheid. Tot de schone letteren behorende bijdragen aan de rubriek *Mengelingen* kregen van 1840 tot 1842 een plaats in het eveneens door de redactie samengestelde jaarboekje *Lakschmi*.

Historicus A. Goss karakteriseert Van Hoëvell en de zijnen als 'apostelen van de Verlichting'.[41] Door verspreiding en uitwisseling van kennis inzake land en volk streefden zij naar een verbreding en intensivering van het publieke debat over de toekomst van Nederlands-Indië. Daarbij zouden uiteindelijk alle bevolkingsgroepen in de archipel moeten worden betrokken. Het ging hen om de ontwikkeling van een zelfbewuste koloniale samenleving die tegenover het in Den Haag en Batavia gevoerde beleid een eigen stem zou kunnen laten horen.

Een moeizame aanloop

De door Van Hoëvell gememoreerde beweging om kennis van de Indische archipel te vergaren en te verbreiden kwam pas relatief laat tot bloei. De Britten en de Fransen waren reeds in de achttiende eeuw begonnen met wetenschappelijke ontdekkingsreizen die tot doel hadden om de bodem, de flora en de fauna van nog nauwelijks onderzochte continenten in kaart te brengen en om systematische collecties van naturalia en etnografica aan te leggen. Deze collecties waren niet bestemd voor particuliere rariteitenkabinetten, maar voor prestigieuze wetenschappelijke genootschappen en instellingen, zoals het *Muséum national d'Histoire naturelle* in Parijs en het Londense *British Museum*, de bakermat van het huidige *Natural History Museum*. Behalve fameuze collecties leverden de ontdekkingsreizen volumineuze boekwerken op met reisverslagen, wetenschappelijke rapporten, kaarten en, omdat de onderzoekers veelal professionele tekenaars in hun gevolg hadden, platenatlassen vol wonderschone lithografieën. Ze wekten bovendien brede publieke belangstelling voor door de Verlichting geïnspireerde reisbeschrijvingen.[42]

In Indië werd het voortouw voor dit soort onderzoek genomen door het in 1778 opgerichte Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, maar de opbrengst aan verhandelingen was voorlopig zeer bescheiden van omvang en kwaliteit.[43] Raffles spande zich als luitenant-generaal van Java in om de studie van de taal-, land- en volkenkunde in bredere kring te stimuleren. In de onder zijn bewind uitgegeven *Java Government Gazette* riep de redactie lezers op om bijdragen aan te leveren over Indië, *'a country which deservedly excites so much curiosity'*.[44] De oproep kreeg nog weinig respons, maar

41 Goss 2011, p. 13-33.
42 Zie Sloan 2003; Appleby 2013. Over wetenschappelijke expedities in de Stille Oceaan, zie Thomas 2010.
43 Groot 2009, p. 63-156.
44 Geciteerd in Termorshuizen 1993, p. 10.

Raffles gaf zelf het goede voorbeeld door in 1817, kort na zijn ambtstermijn, *History of Java* te publiceren, een brede studie van land en volk en het eerste grote werk over Indië in de traditie van de Verlichting.

De stormachtige internationale ontwikkeling van het natuurhistorisch onderzoek ging grotendeels aan Nederland voorbij. Het koninkrijk mocht blij zijn dat het na het verlies van Ceylon en de Kaapkolonie niet nog meer koloniën aan de Britten moest afstaan en het kreeg na 1816 de handen vol aan de vestiging van een doeltreffend bestuur over Java en de buitengewesten. Bovendien ontbrak het in Nederland aan instellingen waar verlicht wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de natuurlijke historie tot bloei kon komen.[45] Bijgevolg vond het genre reisverhalen dat in het kader van de Europese Verlichting in de achttiende eeuw tot bloei was gekomen, in Nederland en Nederlands-Indië aanvankelijk geen voedingsbodem.

Koning Willem I nam maatregelen om de achterstanden in te lopen en onderzoek te bevorderen dat in een natuurwetenschappelijke grondslag voor koloniaal beleid zou kunnen voorzien. In 1815 benoemde hij de hoogleraar natuurlijke historie C.G.C. Reinwardt in de koninklijke commissie voor de koloniën en gaf hem als 'Directeur tot de zaken van landbouw, kunsten en wetenschappen op Java en de naburige eilanden' opdracht tot welhaast alomvattend wetenschappelijk onderzoek van de Nederlandse bezittingen in Indië. Het natuurhistorisch onderzoek werd in de Nederlandse academische wereld verankerd door de oprichting in 1820 van een Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden en door de installering in datzelfde jaar van een Natuurkundige Commissie voor Nederlandsch-Indië met een monopolie op wetenschappelijke reizen in de Indische archipel. Daarmee werd de basis gelegd voor wat Goss in zijn studie van het natuurhistorisch onderzoek in Indonesië karakteriseert als een langdurige traditie van 'floracraten', natuuronderzoekers die als koloniale ambtenaren aan overheidsprojecten werkten.[46] Reinwardt hoopte op ontdekkingen 'die ter uitbreiding van wetenschappelijke kennis in het algemeen, zoowel als ter opening van nieuwe bronnen van bedrijf, handel en welvaart dienstig zijn zullen'.[47] Snelle resultaten bleven echter uit en de onderzoekingen droegen ook nauwelijks bij aan de verbeteringen in handel en welvaart die het Cultuurstelsel zou bewerkstelligen.

Gouverneur-generaal Van der Capellen hechtte intussen veel belang aan verbreiding en vergroting van de kennis van land en volk van Indië. In zijn opdracht plaatste de *Bataviasche Courant*, destijds de enige krant in Indië, in 1820 een uitnodiging aan iedereen die 'daartoe bekwaam en genegen' was om berichten in te zenden waardoor het blad een rijke bron van informatie zou kunnen worden voor het algemene publiek, maar ook voor 'den Geschiedschrijver, den Natuuronderzoeker en den Aardrijkskundige'.[48] Dit beleid werd voortgezet onder zijn opvolger Du Bus de Gisignies. De gouvernementskrant, in 1828 omgedoopt tot *Javasche Courant*, zou moeten dienen als een open platform voor le-

45 Over wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeleid in Nederland, zie Kloek & Mijnhardt 2001, p. 443-453.
46 Goss 2011, p. 9.
47 De Vriese 1858, p. 30.
48 Geciteerd in Termorshuizen 1993, p. 11.

zers die belang stelden in 'de bevordering van verlichting en beschaving in het algemeen, en van de kennis en de welvaart van deze bezittingen in het bijzonder'.[49] In de jaren twintig verschenen bijgevolg tal van reisbeschrijvingen in de krant die het publiek informeerden over de geologie, flora en fauna van nog niet eerder onderzochte streken, vooral in de binnenlanden van Java, en over de zeden en gewoonten van de lokale bevolkingen.

In 1829 kreeg de redactie vanwege de toename van opiniërende en polemische bijdragen echter instructies om zich als officiële krant van het gouvernement meer te richten op zakelijke informatie en nieuwsvoorziening.[50]

Een wetenschappelijke en letterkundige beweging

Vanwege de inhoudelijke verschraling van de *Javasche Courant* voorzag de oprichting van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* in 1838 in een grote behoefte. Dat er een markt was voor reisverhalen en berichten over land en volk bleek ook uit de uitgave in 1844 en 1845 van *Indisch Magazijn*, een blad waarin een selectie van eerdere, verspreid verschenen artikelen opnieuw werd ontsloten.[51]

De opbloeiende wetenschappelijke en letterkundige beweging werd gedragen door nieuwe generaties Indiëgangers, met hoger gestemde ambities dan de oudgasten uit de tijd van de Compagnie. Het was aan hen te danken dat de in Nederland wijd verbreide genootschapscultuur meer verbreiding vond, in het bijzonder in Batavia. Zij wilden de bloei van kunsten en wetenschappen onder een breed publiek bevorderen en het culturele leven op een hoger peil brengen.[52] Er was tevens sprake van een groeiende leesbehoefte onder predikanten, bestuursambtenaren, juristen, artsen, militairen, kleine ondernemers en andere ingezetenen, waaronder leden van de 'Europeesch-Indische klasse' en een groeiend aantal Nederlandse dames. Bataviase boekhandelaren en uitgevers speelden hierop in door zelf leesbibliotheken te openen waarin zij aan de abonnees niet alleen Nederlandse, Franse en Engelse romans ter beschikking stelden, maar ook exemplaren van de nieuwste uit Europa aangekomen kranten en geïllustreerde tijdschriften.

Het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* was opgericht om de kennis van land en volk te verdiepen. Zoals G. Termorshuizen in zijn studie van de Nederlands-Indische dagbladpers aangeeft, had de redactie echter geen volstrekte vrijheid van handelen:

> Van Hoëvell had toestemming gekregen voor de uitgifte van het tijdschrift onder de strikte voorwaarde dat daarin geen onderwerpen zouden worden besproken, die raakten aan het bestuur over Indië. Dit nu leidde op den duur tot spanningen.[53]

49 Geciteerd in Termorshuizen 1993, p. 11.
50 Termorshuizen 2001, p. 44-56.
51 *Indisch Magazijn* 1844-1845.
52 Naast het al langer bestaande Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de vrijmetselaarsloge 'De Ster van het Oosten', het Bataviaasch Liefhebberijtooneel, de Lieder-tafel 'Aurora', het Natuur- en Letterkunde Beoefenend Genootschap te Batavia en het leesgezelschap 'Tot nut en uitspanning' ontstonden nieuwe organisaties, zoals het genootschap 'Tot Nut en Beschaving' (1847), de Maatschappij van Toonkunst (1847) en het leesgezelschap Vereeniging Musis (1847). Voor het verenigings- en genootschapsleven in Batavia in deze jaren, zie Groot 2009, p. 364-369.
53 Termorshuizen 2001, p. 66.

Het streven naar kennis van land en volk was niet academisch en vrijblijvend van aard. De beweging waarvan Van Hoëvell de drijvende kracht was, wilde ideeën ontwikkelen en uitdragen die het welzijn en de welvaart van de verschillende bevolkingsgroepen zouden bevorderen. Dat het bestuur daarbij in het geding zou komen, was onvermijdelijk.

Een roerige bijeenkomst

In 1848 kwamen burgers en gouvernement tegenover elkaar te staan. Toen koning Willem II in maart van dat jaar instemde met de voorbereiding van een grondwetsherziening die parlementaire democratie mogelijk zou maken, zagen enkele vooraanstaande burgers van Batavia hierin een welkome aanleiding om een aan de koning gerichte verklaring op te stellen. Zij wilden bezwaar aantekenen tegen het feit dat de opleiding van bestuursambtenaren van de eerste en tweede klasse sinds 1842 was voorbehouden aan de Indologische opleiding aan de Koninklijke Academie te Delft, en voor middelbaar en hoger onderwijs in Indië zelf pleiten. Op 22 mei vond in het gebouw van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een openbare vergadering onder voorzitterschap van Van Hoëvell plaats waar de inhoud van het op te stellen 'rekest van Nederlandsche ingezetenen te Batavia aan Z.M. den Koning gericht' publiekelijk werd besproken. De vastgestelde tekst werd twee dagen later door ruim tweehonderd man ondertekend.

Het verloop van dit burgerinitiatief viel niet in goede aarde bij de autoriteiten in Batavia en Den Haag. Er zou sprake zijn geweest van een roerige sfeer en sommige aanwezigen, waaronder de advocaten L.J.A. Tollens en H.C.A. Thieme, hadden de voorzitter opgeroepen om de vergadering voort te zetten met een bespreking van de vrijheid van drukpers.[54] De geschrokken gouverneur-generaal verbood verdere publieke bijeenkomsten en deelde de initiatiefnemers mee dat zij met het mobiliseren van Bataviase burgers en ambtenaren 'in meerdere of mindere mate, hunne verhouding tot de regeering hebben uit het oog verloren', dat de regering hun ontslag had overwogen en 'meer gestrenge maatregelen' zou nemen wanneer zij daartoe aanleiding zouden geven.[55]

Van Hoëvell trok hieruit zijn conclusies: hij keerde in 1849 terug naar Nederland, waar hij zich, als hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* en als liberaal parlementslid, bleef inzetten voor hervormingen in het koloniale bestuur die strookten met zijn Verlichtingsidealen. Het zou nog tot 1860 duren voor de slavernij in Indië officieel werd beëindigd, terwijl het Cultuurstelsel pas na 1870 werd afgeschaft.

In Indië zelf slaagden Van Hoëvells geestverwanten er niet in om hun idealisme om te zetten in een duurzame en krachtige maatschappelijke beweging. Na zijn vertrek waren de Bataviase apostelen van de Verlichting hun belangrijkste voorman kwijt. De boekhandelaar en uitgever Lange & Co probeerde dit verlies te compenseren door de uitgave in 1849 van *Indisch Archief*, een nieuw tijdschrift met een soortgelijke opzet als het tijdschrift van Van Hoëvell, maar daarvan verschenen slechts vier delen.[56]

54 *De waarheid over 22 Mei 1848*, p. 408.
55 *De waarheid over 22 Mei 1848*, p. 424.
56 *Indisch Archief* 1849-1851.

Kaart 1 Molukken.

1.5 Verlichting en koloniale literatuur

Wanneer we de periode tussen 1780 en 1848 overzien, kunnen we vaststellen dat het koloniaal beleid op het gebied van de politiek en de economie niet de veranderingen bracht waarvoor de filosofen van de Verlichting hadden gepleit. Het handelsimperium

van de Verenigde Oost-Indische Compagnie maakte plaats voor een koloniale staat, het monopolie op de Molukse specerijen werd gehandhaafd en de staatsbemoeienis met de landbouw nam met het Cultuurstelsel op Java weer toe nadat experimenten met liberalisering van het beleid hadden gefaald. Onder de Indiëgangers die na het herstel van het Nederlands gezag toestroomden, ontstond een wetenschappelijke en letterkundige beweging die zich richtte op verbreding en verdieping van de kennis van land en volk en, uiteindelijk, op het scheppen van nieuwe koloniale verhoudingen, maar daarvan werd de speelruimte door het gouvernement in 1848 duchtig ingeperkt.

In deze studie richten we onze aandacht op de vraag hoe de transformatie van het denken over koloniale vraagstukken zich in deze periode heeft voltrokken in de koloniale literatuur, in het bijzonder in enkele historisch-romantische verhalen en daardoor geïnspireerde geschriften.[57]

Literair-historisch onderzoek

Sinds de publicatie van *Orientalism* door Edward Said in 1978 heeft het onderzoek naar de relatie tussen literatuur, kolonialisme en imperialisme in de Engelstalige academische wereld een hoge vlucht genomen.

Onderzoekers beschouwen de literaire beschrijving van exotische streken die in de achttiende en negentiende eeuw in zwang kwam, als een vorm van toe-eigening. Zij stellen dat deze geschriften de mentale en ideologische basis legden voor de koloniale rijken die in de negentiende eeuw een politieke realiteit zouden worden. Historici wijzen in dit verband op het in aanleg imperialistisch karakter van de beeldvorming in reisverhalen: de beschrijving van landen en landschappen legitimeerde, verhuld dan wel in alle openheid, de exploitatie van natuurlijke rijkdommen onder Europese regie, terwijl onderschikking van de inlandse bevolking aan Europese leiding, expliciet of impliciet, als onvermijdelijk en noodzakelijk werd voorgesteld. De koloniale literatuur spiegelde, dan wel voedde, een verhouding van politieke, sociale en culturele ongelijkheid tussen Europeanen en niet-Europeanen, die na verloop van tijd zou resulteren in wijd verbreid etnocentrisme en racisme.[58]

Dit beeld is in de loop van de jaren genuanceerd: onderzoekers hebben meer oog gekregen voor de wisselvalligheden in het koloniale denken en voor de onzekerheden en ambivalenties waaraan de auteurs ten prooi waren. Bovendien is het terrein van onderzoek veel breder geworden doordat ook postkoloniale literatuur in het onderzoek is betrokken. Daarbij gaat het niet alleen om literatuur die achteraf terugblikt op het koloniaal verleden of de dekolonisatie, maar ook om werken die al tijdens de opkomst van nationalistische bewegingen de koloniale verhoudingen bekritiseerden of ondergroeven. De verbreding van het perspectief heeft aandacht voor allerlei vormen van wis-

57 Koloniale literatuur is te omschrijven als 'writing concerned with colonial perceptions and experience, written mainly by metropolitans, but also by creoles and indigenes, during colonial times' (Boehmer 2005, p. 2).

58 Het onderzoek naar de relatie tussen literatuur en imperialisme is in het bijzonder gestimuleerd door de studies van E.W. Said, zoals *Orientalism* (1978) en *Culture and Imperialism* (1993). Voor een studie van reisverhalen, zie Pratt 2008.

selwerking tussen west en oost en voor grensoverschrijdende ontwikkelingen met zich meegebracht. De huidige generatie onderzoekers richt de blik tevens op actuele postkoloniale processen en verhoudingen in een globaliserende wereld.[59]

Deze ontwikkelingen hebben hun invloed ook in Nederland laten gelden.[60] De reeks *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, in het bijzonder de delen over de perioden 1700 tot 1800 en 1900 tot 1945, laat zien dat de koloniale en postkoloniale literatuur tegenwoordig in het literair-historisch onderzoek wordt gethematiseerd en in kaart gebracht.[61] Mijn onderzoek naar negentiende-eeuwse historisch-romantische verhalen over de Molukken kan worden gezien als een bijdrage aan deze ontwikkeling.

Koloniale literatuur over de Molukken

In hun cultuurgeschiedenis van de achttiende-eeuwse letterkunde merken I. Leemans en G.J. Johannes over de relatie tussen de Verlichting en de literatuur op dat er geen sprake is van een afgebakende literaire stroming:

> De Verlichting zien wij niet als een filosofische beweging die in de tweede helft van de achttiende eeuw een eigen, vast omlijnde literaire productie tot stand zou brengen. Gedurende de hele eeuw worden verlichte ideeën vormgegeven in alle mogelijke genres.[62]

Zij achten de literatuur van de Verlichting vooral belangwekkend uit cultuurhistorisch oogpunt, ook omdat zij 'voor esthetische fijnproevers soms niet veel te bieden' zou hebben.[63] Literaire werken uit de achttiende eeuw zijn vaak te beschouwen als verhalende betogen. In het geval van koloniale literatuur betekent dit dat ze kunnen worden gelezen als betogen over de koloniale verhoudingen en over de politieke, economische, sociale, culturele en morele verantwoordelijkheden van koloniserende naties. Deze karakteristiek is ook van toepassing op de door mij onderzochte literaire teksten. Omdat zij echter dateren uit de negentiende eeuw, zijn zij eerder te beschouwen als een nalatenschap van de Verlichting dan als een voortbrengsel daarvan.[64]

59 Langdurig en intensief contact tussen koloniale machten en gekoloniseerde volkeren heeft geleid tot nieuwe sociale en culturele identiteiten. Deze processen vormen in het postkoloniale onderzoek een belangrijk thema. Zie Nayar 2016.

60 In 2012 verscheen bijvoorbeeld *The postcolonial Low Countries*, een door E. Boehmer en S. de Mul samengestelde artikelenbundel die aandringt op een bredere agenda van onderwijs en onderzoek die op de specifieke koloniale geschiedenis van Nederland en op de Nederlandse postkoloniale actualiteit is geënt.

61 Zie voor de achttiende eeuw Leemans en Johannes 2013, in het bijzonder: 7.1 *Gestalten tegenover ons. De verbeelding van de buiten-Europese 'ander'*; 7.2 *Imaginaire reizen door ruimte en tijd*. Zie voor de twintigste eeuw Bel 2015, in het bijzonder: 1.12 *Koloniale letterkunde: Congo en Indië*; 4.11 *Koloniale literatuur: hitte en bronst versus ethiek en politiek*. In Van den Berg en Couttenier 2009, over de negentiende eeuw, wordt de koloniale literatuur niet als zodanig besproken.

62 Leemans en Johannes 2013, p. 28.

63 Leemans en Johannes 2013, p. 27. Zij verwijzen hierbij naar de literatuuropvattingen van de Tachtigers, die wel van grote invloed zijn geweest op de literaire verwachtingen van de moderne lezer, maar toch niet meer algemeen worden gedeeld.

64 Hanou rekt de periode van de Verlichting in de Nederlandse literatuurgeschiedenis op tot de lange achttiende eeuw, van 1670 tot 1830. Het gaat hem daarbij vooral om werken met een filosofische strekking. Zie Hanou 2002.

Door eerdere werkzaamheden op het gebied van Molukse geschiedenis en cultuur groeide mijn belangstelling voor de literatuur die aan het begin van de Moderne Tijd tot stand kwam. De beeldvorming inzake land en volk van Indië werd in deze periode, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië, een publieke aangelegenheid. Zo kwam ik bij het verzamelen van materiaal ten behoeve van een thematisch opgezette bloemlezing rond de Molukken in de verbeelding van vertellers en schrijvers, in 2007 verschenen onder de titel *Wonder en geweld*, in de eerste helft van de negentiende eeuw zowel reisverhalen als historisch-romantische verhalen tegen.[65]

Verschillende van de reisverhalen hielden verband met de opstand die in 1817, kort na de bestuursoverdracht, op de Ambonse eilanden plaatsvond en met het bezoek dat gouverneur-generaal Van der Capellen in 1824 aan de eilanden bracht.[66] Maurits Ver Huell deed in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* verslag van zijn verblijf op Banda, Ambon, Saparua, Ternate en Tidore.[67] Johannes Olivier Jz. maakte het bezoek van Van der Capellen aan de Molukken mee en publiceerde in Nederland over zijn indrukken en ervaringen.[68] Jan Bik vergezelde Van der Capellen naar Ambon en hield een dagboek bij tijdens de bezoekreis die hij in zijn opdracht maakte naar de zuidoostelijke archipels van Gorom, Kei en Aru.[69] Dirk Hendrik Kolff Jr. maakte een tocht naar de Zuidwest- en Zuidoost-Molukken om de betrekkingen van deze eilanden met het gouvernement te herstellen en publiceerde een verslag van zijn reis door deze onbekende gebieden in 1828.[70] Naast militairen en bestuursambtenaren stelden ook predikanten, zoals Sytze Roorda van Eysinga, de bevindingen van hun bezoeken aan de Molukse eilanden op schrift: zijn dagboeken werden in 1830 uitgegeven door zijn zoon Philippus Pieter.[71]

Behalve door de reisverhalen, werd mijn aandacht getrokken door drie historisch-romantische verhalen waarin auteurs hun literaire verbeelding hebben gebruikt om gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Molukken voor de toehoorders en lezers tot leven te wekken. Deze verhalen, deels onbekend, deels veronachtzaamd in de literatuurgeschiedenis, zijn uniek te noemen. Behalve een aantal korte verhalen over historische gebeurtenissen in en rond het oude Batavia zijn mij uit de eerste helft van de negentiende eeuw geen andere historisch-romantische literaire teksten over de koloniale geschiedenis van de Indische archipel bekend.[72] Dit onderzoek heeft bijgevolg betrekking op een veel kleiner aantal literaire teksten dan wanneer het reisverhalen in kaart had

65 *Wonder en Geweld* presenteert thema's met materiaal uit de orale cultuur van de Molukken, met koloniale en postkoloniale literatuur over de koloniale geschiedenis en over natuur en samenleving van de Molukken, en met postkoloniale literatuur over Molukkers in Nederland.

66 Fragmenten uit deze reisverhalen zijn in *Wonder en geweld* bijeengebracht en toegelicht in het thema *Kinderen der natuur*. Zie Straver 2007, II, p. 40-58.

67 Ver Huell 1835-1836.

68 Olivier 1834-1837.

69 Het door hem geschreven 'dagverhaal' werd door zijn kleinzoon uitgegeven in Bik 1928.

70 Kolff 1828.

71 Roorda van Eysinga 1830-1831. Over de reisverhalen van S. Roorda van Eysinga, zie Huigen 2015.

72 Het genre werd beoefend door auteurs uit de kring rond het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, zoals W.L. Ritter en A.R. Weijs. Nieuwe literaire geschiedverhalen over de Molukken verschenen pas in de twintigste eeuw: Arthur van Schendel, *Jan Compagnie* (1932); Maria Dermout, *Spel van tifa-gongs* (1954); Johan Fabricius, *De schreeuw van de witte kakatoe* (1978), Herman Keppy, *Tussen Ambon en Amsterdam* (2004).

gebracht.[73] Nadere bestudering van de teksten is evenwel de moeite waard omdat de literaire verbeelding van koloniale geschiedenis een onalledaags en veelzijdig licht werpt op de nalatenschap van de Verlichting in het denken van de auteurs en hun tijdgenoten.

Dat de geschiedenis van juist de Molukken de belangstelling trok, is deels te verklaren uit hun prominente historische betekenis. De Molukse specerijeilanden vormden het voornaamste doelwit van de eerste vloten die rond het begin van de zeventiende eeuw vanuit de Republiek der Verenigde Nederlanden naar Oost-Indië voeren. Zij waren tevens het eerste gebied waarin de Verenigde Oost-Indische Compagnie niet slechts handel dreef, maar ook het bestuur over inheemse, door de Portugezen gekerstende, onderdanen voerde. De Compagnie voerde er met de gevestigde geïslamiseerde handelscentra decennia lang oorlogen om de naleving van handelscontracten af te dwingen en een wereldwijd monopolie op de teelt en handel van kruidnagel en nootmuskaat te verwezenlijken. Naarmate het handelsimperium van de Compagnie zich uitbreidde en Batavia als bestuurlijk centrum in aanzien en macht groeide, vervielen de Molukken van een vitaal deel van een Aziatisch handelsnetwerk tot een perifere, geïsoleerde en in allerlei opzichten stagnerende regio. Toch behielden zij tot in de negentiende en twintigste eeuw een bijzondere status omdat zij in de herinnering van het Nederlandse publiek bleven leven als het toneel van een roemrijk voorouderlijk verleden.

In 1812 verscheen *De Hollandsche natie in zes zangen*, een dichtwerk van de Amsterdamse aannemer Jan Fredrik Helmers.[74] Het werk bestaat uit een voorzang en zes zangen waarin Helmers op dichterlijke wijze zijn gedachten ontvouwt over het karakter van de Nederlandse voorouders. In de vierde zang, gewijd aan de zeevaart, is een omvangrijke episode gewijd aan de komst en de vestiging van de Nederlanders op de Banda-eilanden aan het begin van de zeventiende eeuw. Het is een afgeronde, oorspronkelijke versvertelling, die Helmers in de inhoudsopgave van het dichtstuk aanduidt als *Geschiedenis van Egeron en Adeka*.

Op dinsdagavond 28 februari 1837 was Maurits Ver Huell, toen equipagemeester van de marinewerf te Rotterdam, de redenaar op een leesvergadering van de Rotterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Hij was als marine-officier getuige geweest van de bestuursoverdracht aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en van de opstand die van mei tot november 1817 plaatsvond op Saparua en andere Ambonse eilanden. Hiervan had hij verslag gedaan in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* en uit dit reisverhaal putte hij gegevens om een historisch-romantisch verhaal over de opstand te scheppen. Hij gaf het de titel *Christina Martha* en omschreef het in de subtitel als een *Oosters romantisch historisch tafereel*.[75]

In 1844 verscheen in *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* de eerste aflevering van een historische roman met de titel *Toeloecabesie – Amboina in 1644*.[76] Ze was van de hand van Willem Leonard Ritter, een voormalige bestuursambtenaar die probeerde in Batavia het hoofd

73 De artikelenbundel *Een tint van het Indische Oosten* (Honings en Van Zonneveld 2015) laat zien hoe breed het spectrum van reisverhalen over Indië in de periode 1800 tot 1950 is.
74 Helmers 1812.
75 Ver Huell 2013.
76 Ritter 1844.

boven water te houden door zijn kennis en penvaardigheden ter beschikking van particulieren te stellen. De roman verhaalt over de strijd die van 1643 tot 1646 op Hitu, de noordelijke kuststrook van het eiland Ambon, tegen de Verenigde Oost-Indische Compagnie werd gevoerd.

1.6 Onderzoek van een nalatenschap

We onderzoeken in deze studie de nalatenschap van de Verlichting in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw, in het bijzonder in de historisch-romantische verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter.

Drie historisch-romantische verhalen

Historisch-romantische verhalen vormen een tweeslachtig genre. Enerzijds spannen de auteurs zich in om historische gebeurtenissen goed gedocumenteerd te beschrijven, anderzijds doen zij een beroep op de verbeelding om de geschiedenis voor het geestesoog van de lezer tot leven te brengen. Omdat zij een balans moeten vinden tussen geschiedschrijving en literaire verbeelding, zijn deze verhalen uit de aard van het genre te kenschetsen als '*imperfect histories*'.[77]

Door de ontsluiting van historische bronnen en door het voortschrijdende historisch en antropologisch onderzoek is er tegenwoordig over de koloniale geschiedenis van de Molukken veel meer wetenschappelijke kennis beschikbaar dan in de eerste helft van de negentiende eeuw. Om na te gaan hoe Helmers, Ver Huell en Ritter zich een beeld van deze historische gebeurtenissen hebben kunnen vormen zonder over de huidige wetenschappelijke kennis te beschikken en zonder zelf langdurige en intensieve contacten met land en volk te onderhouden, dienen we in kaart te brengen wat hun bronnen waren en hoe zij deze hebben gebruikt.

In tegenstelling tot reisverhalen en zedenschetsen, die vanuit het perspectief van de reiziger worden verteld, zijn historisch-romantische verhalen niet in de eerste plaats bedoeld om kennis van land en volk over te dragen. In historisch-romantische verhalen verlegt de verteller het perspectief naar de verhaalpersonages. Hij vertelt niet alleen over hen, maar voert ook het woord voor hen en nodigt de toehoorders of lezers uit om zich in hen te verplaatsen. Het verleent een dramatische lading aan verhalen die zich tegen de achtergrond van historische gebeurtenissen afspelen.

Helmers, Ver Huell en Ritter hebben zich beijverd om het koloniale verleden van de Molukken tot leven te brengen door vanuit hun literaire verbeelding aansprekende personages en verhaallijnen te construeren. Hun versvertelling, prozaverhaal en roman vertonen inhoudelijk een opmerkelijke en intrigerende overeenkomst: alle drie schilderen de dramatische lotgevallen van een jonge vrouw en haar vader. Het werpt de vraag op waarom juist vaders en dochters een hoofdrol spelen in de verhalen die deze negen-

77 Deze omschrijving is ontleend aan Rigney 2001.

tiende-eeuwse Nederlandse auteurs over de koloniale geschiedenis van de Molukken hebben geschreven.

Helmers, Ver Huell en Ritter herschreven

Helmers, Ver Huell en Ritter zetten de negentiende-eeuwse toehoorders en lezers aan het denken, niet alleen over gebeurtenissen in het verleden, maar ook over actuele vraagstukken met betrekking tot koloniale verhoudingen en koloniaal beleid. Doordat andere negentiende-eeuwse auteurs de geschiedverhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter in hun eigen werk hebben herschreven, zijn we in de gelegenheid ons onderzoek naar de nalatenschap van de Verlichting in de negentiende-eeuwse koloniale literatuur te verbreden.

De versvertelling over Egeron en Adeka, in de vierde zang van *De Hollandsche natie*, ontstond aan het eind van de Bataafs-Franse tijd. Het werk van Helmers inspireerde Philip Pieter Roorda van Eysinga om in 1831 *Nederlands roem in Oost-Indië* te publiceren, een dichtwerk over de verrichtingen van de Nederlandse voorvaderen in Indië. Scipio Pieter Oudkerk Pool bewerkte het verhaal van Helmers tot *Adeka, of de Nederlanders op Banda*, een treurspel dat in 1834 uitkwam.

Ver Huell publiceerde *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* in 1835-1836 en presenteerde *Christina Martha* in 1837, toen de experimenten met verlicht koloniaal bestuur van Nederlands Indië reeds plaats hadden gemaakt voor een op de Nederlandse handelsbelangen gericht beleid. Het historisch-romantische verhaal is geen inspiratiebron voor andere negentiende-eeuwse auteurs geweest omdat er pas in 2013 een leeseditie van verscheen. De passages over Christina Martha in het reisverhaal zijn echter wel als bron voor werken over de Indische krijgsgeschiedenis gebruikt: in 1857 verscheen *Thomas Matulesia* van Jan Baptist Jozef van Doren, een boek over de opstand op de Molukken, en in 1867 *Vermeulen Krieger* van Willem Adriaan van Rees, de biografie van een legerofficier waarin aan Christina Martha een belangrijk aandeel in de opstand werd toegeschreven.

De eerste aflevering van Ritters historische roman *Toeloecabesie* verscheen in 1844, als bijdrage aan de wetenschappelijke en letterkundige beweging rond het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*. In 1861 kreeg de roman een tweede leven doordat ze in Nederland opnieuw werd uitgegeven onder de titel *Vrijheid en dwang* en bij die gelegenheid door Ritter in een actuele context werd geplaatst door toevoeging van een voorrede. De roman kreeg in 1901 een literaire nakomeling toen Elias Kandou onder de titel *Hikajat Kotidjah* een Maleistalige bewerking voor een Ambons publiek publiceerde.

De verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter leefden gedurende de negentiende eeuw dus voort in publicaties van uiteenlopende aard. Ze werden soms bewerkt tot literaire nakomelingen en soms gebruikt als literaire bron voor geschiedkundige publicaties. Uit de wijze waarop de verhalen werden herschreven, kunnen we opmaken hoe de denkbeelden over de betrekkingen tussen de Nederlanders en de volkeren van Azië in de loop van de tijd zijn veranderd en hoe deze veranderingen zich verhouden tot de ontwikkelingen op het gebied van politiek en economie die we eerder in dit hoofdstuk hebben geschetst.

Postkoloniale sporen

In de eerste helft van de negentiende eeuw konden Nederlandse auteurs over de verschillende bevolkingsgroepen van Nederlands-Indië schrijven zonder rekening te hoeven houden met kritiek of tegenspraak. De stemmen van Chinezen, Javanen, Molukkers en andere groepen waren vanwege de sterke segmentatie van de koloniale samenleving en het ontbreken van een gemeenschappelijke cultuurtaal voor een Nederlands publiek onhoorbaar.[78] De opkomst van Maleistalige media aan het eind van de negentiende eeuw bracht hierin nauwelijks verandering.

Kandou behoorde met *Hikajat Kotidjah* tot de eerste generatie Indonesiërs die in de koloniale literatuur een eigen stem liet horen. Tot de antikoloniale stemmen in Nederlands-Indië kan hij niet worden gerekend; die kwamen er pas met de opkomst van het Indonesische nationalisme. Zijn Maleistalige bewerking van Ritters roman heeft er wel toe bijgedragen dat hoofdlijnen van het verhaal op Ambon bekend raakten en dat er ook nu nog overblijfselen van te vinden zijn.

Het is opmerkelijk dat er van de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter, alle drie uit de eerste helft van de negentiende eeuw, sporen te vinden zijn in het huidige Indonesië, in het bijzonder op de Molukken.[79] Wat Ver Huell in zijn reisverhaal over de historische Christina Martha heeft verteld, leeft in postkoloniaal Indonesië voort omdat zij inmiddels tot Molukse nationale heldin is uitgeroepen en onderwerp van nationalistisch getoonzette biografieën is geworden. Overblijfselen van de beide andere verhalen zijn nog te vinden in dorpsgeschiedenissen op Banda en Hitu, al zijn ze overwoekerd geraakt door geschiedverhalen van eigen bodem. Het stelt ons in de gelegenheid om toch iets van de stemmen uit de bevolking van de Molukken op te vangen, door te achterhalen hoe de verhalen zijn overgedragen, hoe ze zijn ontvangen en hoe ze voortleven.

De opzet van deze studie

De drie volgende hoofdstukken, over achtereenvolgens de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter, beginnen met een samenvatting van wat we uit geschiedkundig onderzoek weten over de historische gebeurtenissen die de achtergrond van het verhaal vormen.

Hierna bespreken we leven en werk van de auteur, om hem als erfgenaam van de Verlichting te portretteren en zijn geschiedverhaal over de Molukken in de context van zijn schrijverschap te plaatsen.

78 Later in de negentiende eeuw ging niet het Nederlands, maar het Maleis als gemeenschappelijke voertaal fungeren. Zie ook Boehmer en Gouda 2012, p. 33-34.

79 Bij het Nederlandse publiek spelen de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter geen rol meer in de beeldvorming van het koloniale verleden. De bekendheid van Christina Martha is vanuit Indonesië doorgedrongen in de Molukse gemeenschap in Nederland. Dichter Eddy Supusepa memoreerde haar bijvoorbeeld in zijn gedichtenbundel *Ragu-Ragu Berbunga* (1980), Jan Tomasowa schiep een geromantiseerd portret in *Kinderen van de paradijsvogel* (2013), in 2017 heruitgegeven onder de titel *Pattimura – Opstand van de paradijsvogels*, en de Molukse theatergroep Deltadua bracht haar op de planken in de jeugdtheatervoorstelling *Martha Christina* (2004) en de muziektheatervoorstelling *Kruit!* (2015).

Van het historisch-romantische verhaal, en in het geval van Ver Huell ook van zijn reisverhaal, geven we een resumé, voorzien van aantekeningen over de door de auteur gebruikte bronnen en de literair-historische context. We bespreken hoe de auteur een dramatisch beeld van de historische gebeurtenissen opbouwt en welke denkbeelden over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid hij hiermee uitdraagt. Aansluitend richten we de aandacht op de vraag hoe de literaire beeldvorming zich verhoudt tot wat we uit de historische bronnen weten en hoe ze zich verhoudt tot de denkbeelden en opvattingen van tijdgenoten.

Vervolgens zetten we het verhaal af tegen de literaire werken waarvoor het in de loop van de negentiende eeuw als literaire bron is gebruikt, om te achterhalen welke verschuivingen in het denken over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid zijn opgetreden.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf over de sporen van het verhaal in het postkoloniale Indonesië. In het geval van Ver Huells verhaal gaan we nader in op het gebruik ervan in de nationalistische geschiedschrijving. Waar het gaat om de verhalen van Helmers en Ritter en de overblijfselen daarvan in dorpsgeschiedenissen op Banda en Hitu, is het voor een goed begrip nodig om in te gaan op de lokale geschiedenis.

De hoofdstukken over de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter zijn te beschouwen als de panelen van een drieluik. Ze onderzoeken literaire geschiedverhalen over historische gebeurtenissen op de Molukken die worden overkoepeld door een firmament waarin de geest van de Verlichting heerst. Het vijfde en laatste hoofdstuk van dit boek beschrijft welke conclusies uit dit drieluik te trekken zijn en zet de negentiende-eeuwse verhalen af tegen een postkoloniale historische roman van de Indonesische auteur Y.B. Mangunwijaya.